

Катерина Гурська,
спеціаліст відділу культури та туризму
Кам'янець-Подільської РДА

ЗАМКИ І ФОРТЕЦІ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

У статті розповідається про замки на території Кам'янець-Подільського району, їх сучасний стан та потенціал використання.

Ключові слова: замок, фортифікація, Кам'янець-Подільський район, Чорнокозинці, Панівці, Жванець, Рихта, Китайгород.

Впродовж багатьох віків на теренах сьогоднішнього Кам'янець-Подільського району зосереджувалися найпотужніші фортифікаційні споруди не лише Поділля, а й усієї Східної Європи. У період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства саме тут сформувався укріплений осередок давньої Бакоти – центру усього Пониззя. Матеріали археологічних досліджень засвідчують існування тут в ті далекі часи укріпленого городища та замку. За Іпатіївським літописом, у 1255 році містом заволоділи монголо-татари, які у 1258 році зруйнували Бакотський замок. Місто і увесь регіон залишилися без захисту, що зумовило занепад Бакоти як адміністративного центру краю. Після сторічного володіння краєм татарських отаманів, «отчичів і дідичів землі Подільської», Поділля, після битви на Синіх Водах 1362 р. потрапляє під владу литовських князів. Розуміючи особливість подільського краю, що знаходився на межі з Диким степом, литовці відразу взялися засновувати і укріплювати існуючі міста, дбаючи передусім про будівництво фортець і замків. У цей період відбувається піднесення Кам'янця, формування його, як адміністративного і фортифікаційного центру регіону. Упродовж наступних століть кам'янецька фортеця втілює найновіші досягнення фортифікаційного зодчества і стає справжнім оплотом християнського світу (рис.1, 1а).

Про фортецю в Кам'янці написані десятки книг і сотні статей. Поряд з тим замки на території сьогоднішніх малих сіл району залишаються маловідомими широкому загалу. На теренах району сьогодні можна знайти решти колишніх потужних фортифікацій у Жванці, Китайгороді, Панівцях, Рихті і Чорнокозинцях. В історичних джерелах існує інформація про існування фортифікаційних споруд в Студениці, Смотричі та Оринині. Усі ці фортеці постали у XIV-XVII ст. і давали захист населенню довколишніх сіл та містечок [8, с. 4-11].

До литовських часів відносять будівництво замку в **Чорнокозинцях**. Разом з тим, достовірних джерел про той період не збереглося. Відомо, що з середини XV до кінця XVIII ст. Чорнокозинці були власністю римо-католицької біскупської кафедри і тут розмістилася резиденція кам'янецьких біскупів. Поселення знаходилося на небезпечному татарському (Волоському) шляху, тому питання оборони стояло надзвичайно гостро. Писемні джерела засвідчують існування замку з початку XVI ст., тут часто перебували польські частини, завданням яких було боронити край на передових рубежах. Замок був невеликим, мав форму витягнутого чотирикутника із сторонами 80 на 50 м. (рис.2, 2а). З південного боку замок мав дві круглих башти, що охороняли в'їзну браму [11, с. 94-97]. Замок був збудований на природному високому мисі і добре вписувався у місцевість. Фортеця проіснувала до кінця XVIII ст., коли була перебудована у магнатську резиденцію або родовий маєток, знищений у буремні роки Революції 1917-1921 рр.

У наш час з усієї планувальної структури замку фрагментарно збереженими є два палацові корпуси, що утворювали північну частину замку, та залишки південно-західної оборонної вежі, що разом з втраченою південно-східною утворювали південну частину замку. Між цими частинами замку знаходилося досить велике, прямокутної форми подвір'я 55×45 м, яке було обмежене оборонними з східної і західної сторін. Замкові споруди – муровані з бутового каменю, потиньковані. З палацових корпусів збереглися лише стіни на рівні первісних 2-х ярусів. Плоскі перекриття по дерев'яних балках, а також дахові покриття втрачені повністю. Корпуси мають півниці зі збереженим напівциркулярним склепінням з бутового каменю [6, с. 174].

На початку XVI ст. був збудований замок у **Рихті**. На той час поселенням володіли Лянцкоронські і воно називалося Новосілкою. Згодом Новосілка перейшла у власність Гумецьких і стало їх родовим гніздом.

Новітні дослідження дозволяють говорити, що поселення існувало ще у другій половині XV ст. Зокрема, у 1456 р. генеральний кам'янецький староста Бартош з Бучача, син Теодорика з Бучача, записав Миколаєві Свирчу з Нового двору (або Миколаю Бедриху) 50 кіп кам'янецької монети (monete et nummi in Samuencz currentis) на села Кузьмин та Новосілку, що розширювало чималий маєтковий комплекс Свирчів у північно-західній частині Поділля [6, с. 186].

Замок розташований у центрі села на високому правому березі річки Жванчик. На сьогодні від замку збереглися тільки башти зі слідами примикання до них кам'яних куртин. Навкруги чотирикутної площі замку йшли мури, які ще проглядалися в кінці 1920-х рр. Замок являв собою в плані нерівномірний прямокутник з бастеями по кутах. Довші сторони замку мали довжину до 64 м, а коротші – 57 м [9, с. 68]. Найкраще збереглася північна вежа. У плані вона п'ятикутна, сторони башти становлять 9,0×10,0 м. Горжа башти утворює незначний зріз з південної сторони. Башта має два яруси й покрита невисоким дахом. Перший ярус перекритий коробовим склепінням, другий ярус має перекриття з дерев'яних балок. У товщі стін першого та другого ярусів збереглися невеликі двокамерні бійниці з розширеними у дві сторони щоками. Перемички над бійницями лучкові. У західній стіні башти облаштовано камін. Товщина кам'яних мурів башти складає 1,5-1,65 м [6, с. 213].

Три інші вежі так само п'ятикутні в плані, проте, на відміну від першої, мають гострий висхідний кут. Розмір фланків башт, які примикають до куртин замку становить 4,5-5,5 м, а розміри зовнішніх стін – фасів, складає 8,6-9,3 м. З внутрішньої сторони замку вони об'єднувалися внутрішньою дерев'яною галереєю, яка кріпилася на консолях. По галереї здійснювався перехід на рівні другого ярусу по оборонним стінам. Башти збереглися на висоту двох ярусів й мають горизонтальні дерев'яні перекриття. Вхід на другий ярус башт здійснювався по зовнішнім кам'яним сходам вздовж оборонних стін. Бійниці башт мають квадратні внутрішні світові прорізи. Покриття башт шатрове з гонтовим покриттям [6, с. 214].

Замковий комплекс виник як укріплення для оборони від набігів татар та волохів. Окрім захисту від татар замок виступав як об'єкт з якого здійснювався контроль як військовий так і соціально-економічний порівняно значної території місцевості. Поряд з цим він будувався не тільки для захисту своїх мешканців, але й великої кількості жителів, що проживала за межами стін замку [2, с. 38].

Перебудова замку відбулася у 1596 році за часів Войцеха Гумецького. Придбавши цей замок і зробивши його своєю резиденцією, він змушений був провести його реконструкцію. Прикладом певних будівельних робіт цього часу може слугувати північна башта-бастея, яка відрізняється за формою й розмірами від інших. На користь цього свідчить й той факт, що в цей час феодалні військові традиції так сильно законсервувались у середовищі військових інженерів, що їх використання або пристосування до нових умов інженерної думки продовжується на протязі усього XVI ст. Військові інженери робили все, щоб пристосувати стару систему фортифікації до нових способів нападу та захисту. Замінюючи слабкі ділянки оборони, вони будували квадратні або круглі бастеї для гармат майже ідентичні попереднім.

Після турецького панування на Поділлі, твердиню в Рихті у 1699 році отримав Степан Гумецький, воевода подільський (з 1706 по 1735 рр.). Новий господар відновив замок та зміцнив його мури та башти [3, с. 66]. Замок в Рихті був невеликий, мав форму чотирикутника із сторонами 64 на 57 м, на усіх сторонах якого знаходилися невеликі башти (рис.3, 3а).

1762 року укріплення потерпіло від нападу хотинської турецької залоги. У результаті захоплення замку загинуло 54 особи, а Осінський, що керував обороною, потрапив у полон й пізніше був випущений.

На початку XIX ст. Рихта перейшла купівлею до Головинського, а потім до його зятя – Костянтина Подвисоцького. Саме в цей час мури замку поступово руйнуються, а на замковій площі будується палац у класичному стилі. На подвір'ї закладають парк. Саме у період 1848-1868 рр. Рихтецький палац являв собою вогнище літературного життя подільської шляхти. Власники палацу – Головинський та Подвисоцький були великими пошанувачами письменників, науки та мистецтва. Тут гостювали письменники Крашевський, Міхал Грабовський, Олександр Верига-Даровський та ін. У палаці були великі збірки картин, гравюр, рукописів, книг [8, с. 67].

На початку XX ст. замок та прилегла територія переходять до земського управління, яке влаштовує на його місці лікарню. Після 1917 року укріплення зазнає значних руйнувань, особливо первісний палацовий комплекс. У міжвоєнний період замок не відбудовується, а незаможні селяни пристосовують дві вежі під житло.

У повоєнні часи внутрішнє подвір'я твердині та прилегла територія забудовується селянськими садибами, а вежі використовуються як складські приміщення.

У другій половині XVI ст. потужний оборонний замок коштом кам'янецького старости Яна Потоцького був збудований у **Панівцях**. Твердиню закінчили зводити у 1590 році. Панівці на той час мали статус міста.

Ян Потоцький був кальвіністом, відомим реформатором, заклавав при замку 1590 року двоповерхову школу з академією між двома південними баштами замку. Академія мала кілька класів: теософський, філософський, гуманістичний. На початку XVII ст. ректором був Бальцер Панкратіус, професорами Самуель Пельцель, Ян Маюс. Друкарня при академії була закладена у 1600 р. На сьогодні відомо 7 панівецьких видань, які становлять бібліографічну рідкість. Виходили з друку в Панівцях і твори викладачів кальвіністської академії, серед яких найбільш відомими були літературні віршовані твори магістра фі-

лософії Яна Зигровського (Зігровіуша). Серед видань виділяється «Рароротре» – чи не найгостріший антипапський памфлет з виданих у Речі Посполитій. Цей трактат (лютий 1611 р.) став не лише останнім панівецьким виданням, але й останнім протестантським твором, надрукованим в Україні у XVII ст. У 1611 р., через смерть Яна Потоцького, друкарня була закрита. Всі видання панівецької друкарні як єретичні були спалені на центральній площі у Кам'янці-Подільському [10, с. 284-287].

Замість південно-західної башти кальвіністи побудували кірху. Ю. Сіцінський залишив її опис: «Цей будинок за планом квадратний; на вершку чотиригранник переходив у восьмигранник, укритий низьким пірамідальним восьмигранним дахом. Згори чотиригранника кам'яний різьблений фриз, характерний для XVI ст., з тригліфами й розетками. У стінах тієї кірхи були вставлені мармурові таблиці з написами (10 старозавітних заповідей, символ віри, тощо)» У 1907 р. до колишньої кірхи прибудували костел. При чому з кірхи було знято верх до фриза, а сама колишня кірха слугувала вівтарною частиною костелу [3, с. 77].

Ян Потоцький загинув у Смоленській битві. Його дружина – католичка Вікторія Каменецька поховала прах чоловіка в каплиці замку. Панівці перейшли до його небожа Станіслава «Ревери» Потоцького. Він заклав академію та друкарню і помістив там стайні.

У 1621 р. султан Осман II під час Хотинської битви, роздратований невдалим боєм, послав окремі загін, щоб знищити та пограбувати Панівецький замок, але замок зумів оборонитися. 1633 року 50-тисячна турецька армія знову безуспішно намагалася здобути замок [3, с. 73].

19 травня 1651 року козацькі полки Філона Джеджалія рушили з-під Кам'янця до Панівців. Замок було взято внаслідок зради шляхтича Тржилатковського, який відчинив замкову браму: він надіявся, що козаки дадуть йому чин полковника. Але мораль козаків була суворою: не вірити зрадникам. Вступивши до замку, козаки повісили Тржилатковського за зраду.

1672 року за Бучацьким мирним договором, Панівецький замок відходив до Туреччини. Турки застали його вже зруйнованим. Пізніші власники мало дбали про замок, він почав занепадати. Станіслав Потоцький продав твердиню генерал-лейтенанту військ коронних Павлові Старжинському.

У кінці XVIII – на початку XIX століття поміщик Старжинський на території замку розбив сад й побудував палац, який також не зберігся до наших днів. Юхим Сіцінський у 1928 р. писав, що «рештки замку ще тепер стирчать на горі понад Смотричем. На площі замку міститься тепер сад, що одним боком торкається колишнього папського подвір'я, де був палац, тепер зруйнований. Можна гадати з руїн замку та з земляних насипів, план замку був квадратний, вся площа замку 2/3 гектара. З півночі над скелею понад Смотричем був великий двоповерховий будинок. На рогах замку були башти» [8, с. 73-77]. Згідно опису пам'яток містобудування, твердиня в плані являє собою прямокутник довжиною 54 і шириною 16 м. В його середній частині виступає трьохгранний ризаліт, який, відповідаючи осевій композиції плану, створює у двох нижніх ярусах восьмигранні зали. З обох їх сторін розміщені помешкання: у західній частині палацу – три великих, у східній – шість. Перекриття на першому поверсі – кам'яні коробові склепіння з розпалубками, на другому – пласкі по балках. У північній стіні першого поверху збереглися бійниці, які зі сторони інтер'єру закладені і утворюють ніші. Віконні отвори з перемичками трьохцентрового обрису. Товщина кам'яних стін 1,45-1,9 м. Фрагменти фасадних стін палацу зберегли штукатурний декор рубежу XVIII-XIX ст. – пілястри і русти» [6, с. 211].

У радянські часи в колишньому колегіумі розмістили сільський будинок культури, а за часів незалежності замкові споруди разом з колишньою кірхою займає сільська рада та інші сільські установи. Наприкінці 60-х років XX ст. західний корпус був повністю перебудований. Східний корпус довжиною 25 і шириною 7,7 м на торці скошений під кутом 45° зберіг ранню планувальну структуру. Поперечні стіни ділять його на 5 приміщень: у центрі – сіни з входом, по боках – більш широкі кімнати, за ними – допоміжні зі сходами на другий поверх. Стіни кам'яні, товщиною 1,2 м. Перекриття в підвалі і на першому поверсі – коробові склепіння з розпалубками, на другому – по балках. Всі віконні і дверні портали з архітравними перемичками. На північному фасаді вони знаходяться в місці, де розташовувались бійниці. Дах трьохсхилий із залізним накриттям, над надбрамною баштою – шатровий з гонтовим накриттям» [6, с. 212].

На сьогодні від замку збереглися північно-західна та південно-західна кутові башти і дві оборонні стіни – північна і південна з надбрамною баштою. Північно-західна башта в плані являє собою неправильний чотирикутник шириною 13,8 м. Довжина більшої сторони 18,8 м, меншої – 17,3. Стіни складені з каменю, їх товщина нарівні другого ярусу 1,45 м. Східна стіна башти включає кутову ділянку західної стіни давнього укріплення довжиною 5 м. Бійниці другого ярусу переkritті кам'яними перемичками трьохцентрового обрису, світловий портал прямокутний, шириною 0,3-0,4 м та висотою 0,6 м. На південно-західній башті збереглися ренесансні білокам'яні фризи та карнизи. Північна оборонна стіна має довжину 54 м, збереглася на висоту давніх півтора яруси. Південна оборонна стіна має довжину 61 м,

разом з надбрамною баштою збереглася на ділянці довжиною 25 м. Двох'ярусні надбрамна башта поставлена по вісі південної оборонної стіни. У плані вона являє собою квадрат зі стороною 9,9 м, товщина кам'яних стін 1,2 м. Арочний проїзд шириною 3,6 м на північному та південному фасадах замуруваний. Приміщення першого ярусу перекрито коробовим склепінням. На другому ярусі перекриття пласкі. Два віконних портали облаштовані на місці бійниць [6, с. 211].

Отже, Панівецький замок відомий в регіоні як осередок кальвіністського руху в краї, а пізніше у другій половині XVIII ст. – як центр подільських конфедератів. Він був великим за площею і знаходився на домінуючій над навколишньою територією височині (рис.4, 4а).

Жванець вперше згадується під 1431 р., коли лицар Свічка з Лечина дістав від короля Владислава Ягайла це поселення. У 1469 р. Жванець як королівщина був у «держанню» Михайла Бучацького [5, с. 158].

Перші оборонні споруди на місці замку закладені у XV ст. Археологічні розкопки показали, що вона споруджена на фундаменті більш давньої – тристінної, відкритої з середини вежі. На зламах периметральних мурів замку було поставлено тристінні, відкриті з середини вежі, які частково виступали за лице мурів. Розміщення таких веж на рогах мало одну своєрідну рису: всі три стіни були різної довжини (у північній вежі – 5,3 м, 9,9 м та 10,5 м) і сполучалися під прямим кутом. Висота веж і оборонних мурів, що їх з'єднували, на двох перших будівельних етапах залишалася однаковою – до 9 м. Стіни веж першого етапу мали зовні позитивний ухил (тобто потовщувалися до основи); товщина їх у верхній частині дорівнювала 2,0-2,1 м [7, с. 88].

Наступну перебудову замку здійснили Срочиські. Вони перебудували та укріпили всі вежі замку, обладнали їх новими ярусами та стрільницями.

Далі перебудова замку припала на час, коли ним володів Валентій-Олександр Калиновський. Між баштами, рівнобіжно до давніх мурів, споруджено ескарпові стіни (західну, південну, східну) над контрескарпами ровів. Було також повністю перероблено з напільного боку дві наріжні протобастіонні башти: їх засипано з середини, обличковано ззовні на взір бастионів, з фланками завдовжки 8-9 м та фасадами 18-20 м. Частково реконструйовано північно-західну й північно-східну башти. До них, щоб подовжити фланки, прибудовано одноярусні об'єми. Давню північну башту доповнено ще одним, четвертим ярусом зі стрільницями й замкнуто з боку двору п'ятою стіною [7, с. 92].

Жванецький замок було пошкоджено під час Хотинської війни. У замку перебував, повертаючись з Хотинського походу гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Відбудував замок Станіслав Лянцкоронський, власник Жванця з 1626 року. Значних руйнувань замок зазнав в 1653 р., а також у період перебування Поділля в складі Османської імперії в 1672-1699 рр. Під час здобуття замку Яном III Собеським у 1673 та 1684 рр., його було зруйновано і спалено. На початку XVIII ст. Жванець втратив військово-стратегічне значення і Лянцкоронські пристосували його під житло. Турецько-татарський напад 1768 р. та захоплення Жванця барськими конфедератами 1769 р. спричинилися до нової руйнації укріплення.

З початку XIX століття власниками замку були Скоповські, Йордани, Комари. У 1844 р. російський уряд викупив замок з надією спорудити тут велику військову фортецю. Проте, згодом план будівництва фортеці був забутий і замок залишився пустою, його поступово розбирали на будівельний матеріал.

Нині замок зовсім утратив свою планувальну структуру. Збереглася тільки північна частина укріплення з північною баштою, а також рештками надбрамною та південно-східної башт. У найкращому стані п'ятикутна чотириярусна північна башта, що стоїть над стрімким схилом пагорба. Внаслідок перепаду рельєфу перший ярус її – напівпідвальний, зі склепінням. Цей ярус має бійниці з розширеними назовні щокими: в інтер'єрі ширина бойового отвору дорівнює 30 см, зовні – 118 (123) см. Стіна башти завтовшки 1,7-2,1 м.

Від надбрамною башти донині залишився напівзасипаний землею перший ярус зі склепінчастим проїздом і одним північним бічним приміщенням. Стан башти дає змогу скласти тільки загальне уявлення про габарити та архітектурні особливості її. Ширина прямокутного в плані обсягу – 14,8 м, довжина – близько 20,0 м. Первісно надбрамна башта не мала склепінчастого перекриття й бічних приміщень, а стіни її були завтовшки 1,27-1,3 м [7, с. 92].

В'їздів у замок було два – один головний, посередині західного боку, другий на південно-східному розі з боку містечка. Над головною брамою було зведено башту 10 на 15 м, двоповерхову. На другому поверсі були житлові приміщення. Ліворуч від головного входу був ще один житловий будинок з вікнами на другому поверсі.

На території замку біля північної вежі є добре збережений ДОТ, який спорудила радянська влада у 20-х роках XX століття. Ця кулеметна точка прострілювала долину Дністра, Жванця і Збруча на багато кілометрів.

Отже, Жванецький замок був кардинально перебудований у першій чверті XVII ст. на кошти кам'янецького старости Валентія Калиновського. Будівництво укріпленого замку зумовило швидкий розвиток поселення,

яке до цього часто спустошувалося. Замок мав форму п'ятикутника, кожен бік якого складав близько 85 м., а уся площа замку складала близько 1 га (рис.5, 5а). На усіх п'яти кутах знаходилися башти, а між ними високі мури. Замок мав два в'їзди – один головний із західного боку, другий з південно-східного боку вів до містечка. Історія замку простежується до середини XVIII ст., коли укріплення остаточно занепадає і руйнується. На сьогодні тут можна побачити залишки двох веж, що перебувають в аварійному стані.

Китайгород був заснований кам'янецьким каштеляном Анджеем Потоцьким. У 1609 році село перейшло до Станіслава «Ревери» Потоцького, який і завершив будівництво замку у 1638 році. Укріплення було споруджено на скелястому плато над річкою Тернавою та її притокою. З двох боків не було річково-го яру, тому був викопаний рів. Укріплення, можливо, було чотирикутним з баштами по кутах і житловими та господарськими спорудами [9, с. 127].

Як і багато фортець у цій місцевості, кам'яні укріплення були підсилені земляними валами. Стіни було споруджено з вапняку, який добували неподалік. Особливістю Китайгорода було те, що саме місто мало хороші укріплення, і замок не відігравав ключової ролі в обороні. На карті Боплана Китайгород позначений як укріплене місто із замком, який розташовувався в південній частині поселення.

Наприкінці XVII століття замок дуже занепадав, що підтверджує Ульріх фон Вердум, який відвідав Китайгороду 13 січня 1672 р. У 1672-1699 рр. Китайгород був під владою Османської імперії. Твердиню відновили, але увагу надавали укріпленням міста, а не замку. Укріплення поступово розбирали на будівельний матеріал.

У XVIII ст. Китайгород перейшов у власність від Потоцьких до Кроковських, згодом до Поповських. Нові власники споруджують на місці замку двоповерховий палац у стилі класицизму, орієнтований по лінії південь-північ, з невеликим парком. Палац був зведений з цегли на кам'яних фундаментах, що можливо становили собою залишки замкового житлового комплексу. Довкола палацу простежувався вал з ровом, які очевидно виконували функцію паркана і залишки башти, яка стала частиною ландшафтного дизайну [9, с. 929-930].

До початку XX ст. містечком володіли Оржеховські, які підтримували палац у хорошому стані. Однак, у вирі революційних подій, а потім впродовж міжвоєнного періоду, палац був зруйнований і згодом розібраний на будівельний матеріал. До сьогодні від колишнього потужного укріплення збереглися лише сліди у вигляді валу, що оточував замок.

Таким чином, на теренах Кам'янець-Подільського району збереглися залишки багатьох замків. І якщо над зовнішнім виглядом фортеці в Кам'янці-Подільському десятки років працюють архітектори і реставратори, то більшість пам'яток оборонного зодчества на теренах району перебувають в аварійному стані і продовжують руйнуватися.

Список використаних джерел та літератури

1. Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольск, 1905. – 564 с.
2. Липа К. Малі міста Поділля XVI-XVII ст. Проблема стилю / К. Липа // Архітектурна спадщина України. Проблеми стильового розвитку архітектури України. – К.: Вид-во «Українознавство», 1997. – Т. 4. – С. 30-39.
3. Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. – Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2007. – Ч. 1 – 276 с.
4. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / Віталій Михайловський. – К.: Темпора, 2012. – XXII+450 с., іл.
5. Павловский А. Местечко Жванец Каменецкого уезда Подольской епархии. (Исторический очерк) / А. Павловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1869. – №4. – С. 157-163.
6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – 375 с., ил.
7. Пламеницька Є. М. Малодослідженні фортифікації містечка Жванця на Поділлі / Є. Пламеницька // Пам'ятки України. – 1997. – №3. – С. 88-95.
8. Сіцінський Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історично-археологічні нариси) / упоряд. С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 1994. – 96 с.
9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1901. – Вып. IX. – 1267 с.
10. Яворовский Н. Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Пановец Каменецкого уезда / Н. Яворовский // Подольские епархиальные ведомости. – 1877. – 1 мая (№9). – С. 283-288.
11. Dr. Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multańskich. – Warszawa-Krakow, 1880 – Т. I-III. – Т. III. – 290 s.

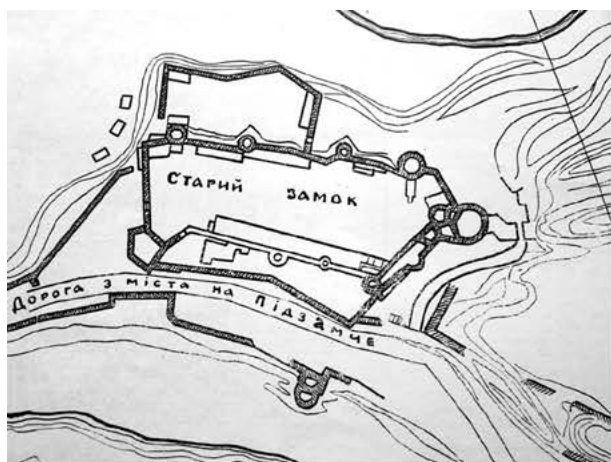

Рис. 1. План замку в Кам'яниці-Подільському.

Рис. 1а. Кам'янецький замок на літографії Н. Орди.

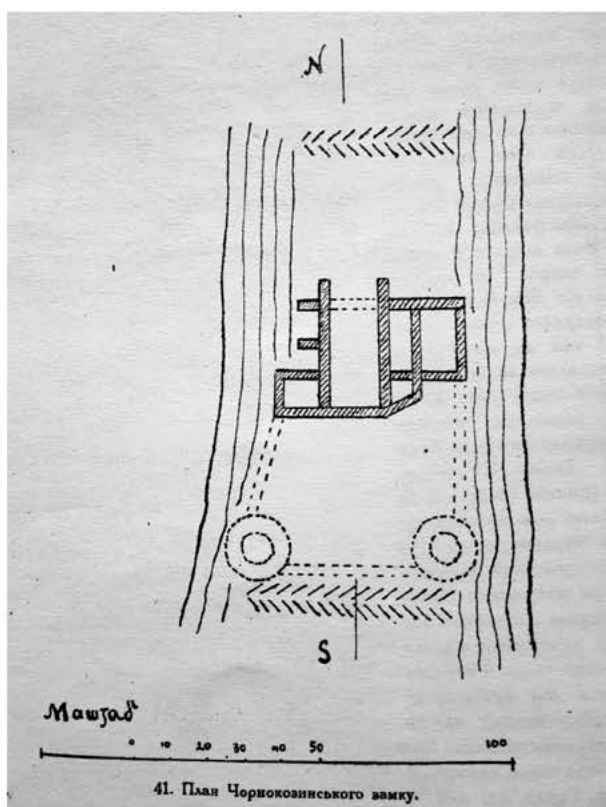

Рис. 2. План замку в с. Чернокозинці.

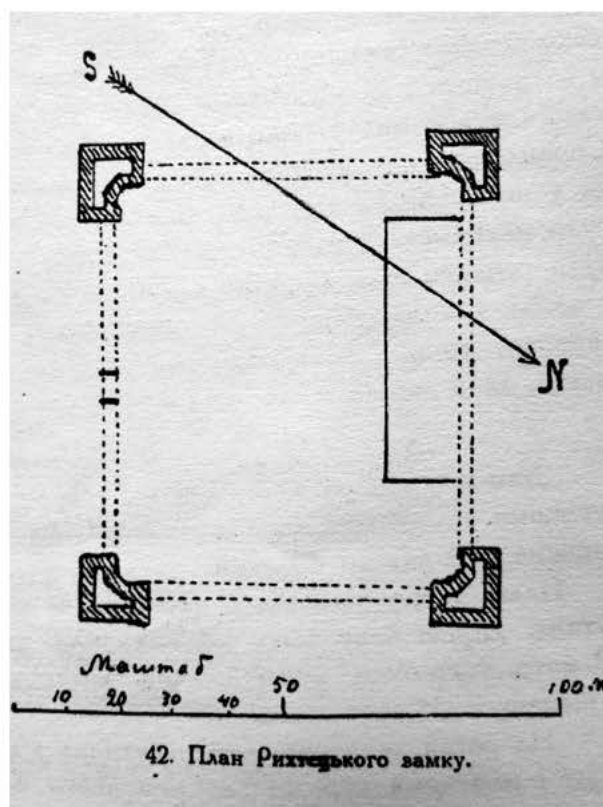

Рис. 3. План замку в с. Рихта.

Рис. 2а. Чернокозинці на літографії Н. Орди.

Рис. 3а. Рихта на літографії XIX ст.

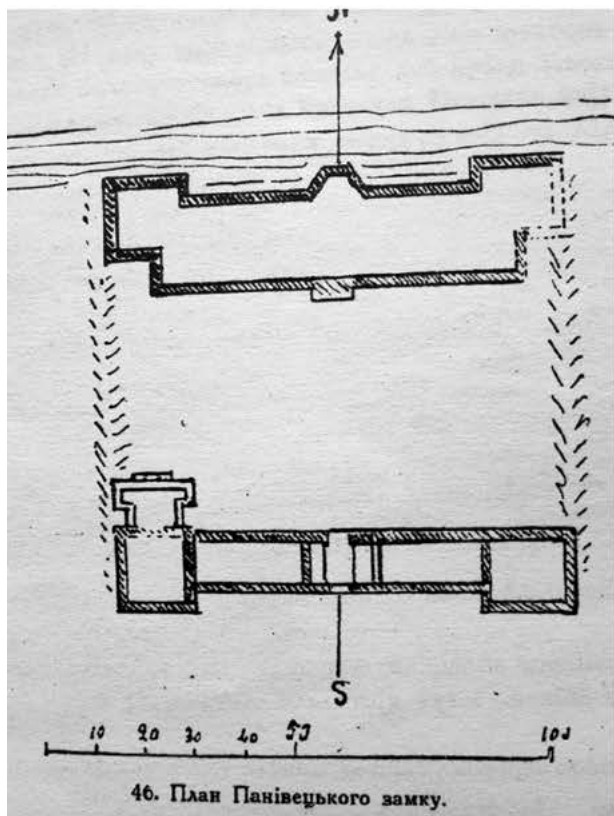

Рис. 4. План замку в с. Панівці.

Рис. 4а. Панівці на літографії XIX ст.

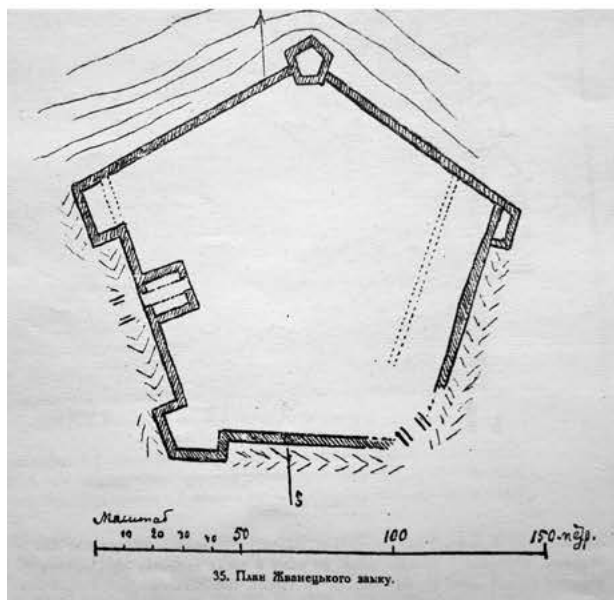

Рис. 5. План замку в с. Жванець.

Рис. 5а. Реконструкція Жванецького замку.